

ВЪЗРАЖДА ЛИ СЕ АКТИВНОСТТА НА ФРЕНСКАТА БАЛКАНИСТИКА?

Христо Глушков

Едва през последните сто години любознателният читател във Франция получава по-цялостна информация за балканските народи. Първите френски книги за историята, езика и литературата на народите в Югоизточна Европа са дело на пътешественици, консули и религиозни мисионери, в които те споделят свои лични впечатления и непосредствени наблюдения за религията, традициите и обществените институции на балканските народи¹. С активизирането на националноосвободителните движения в Европейска Турция и с обособяването на първите две балкански държави — Сърбия и Гърция, нараства интересът на френската общественост към балканските християни².

И ако до началото на XIX в. Балканите са изучавани по-системно от френските дипломати и консулски чиновници с оглед изискванията на търговията, от 1840 г. се появяват и първите публикации с научен характер, които бележат началото на френската балканистика. За нейн основател се приема литераторът Клод Фориел, който от учебната 1831—1832 г. започва курс лекции в Сорбоната върху гръцката и сръбската поезия, а по-късно предлага за печат и изследвания, посветени на гръцката литература³. В началото на 40-те години на XIX в. в Колеж дьо Франс е създадена катедра по славянски езици и литератури, която организира издаването на специализирано списание "Revue slave". Усърден изследвач на славянските страни е Сиприен Робер (1807—1878), който през 1842—1843 г. посещава Балканите и се специализира в един нов за Франция клон на науката — езика, литературата и историята на балканските славяни.

С подобен характер са и резултатните проучвания на Огюст Дозон (1822—1890), който работи като френски консул в различни балкански градове повече от тридесет години — започва дипломатическата си кариера през 1854 г. в Белград и я приключва през 1885 г. като генерален консул в Солун⁴. Той научава добре сърбохърватски, гръцки, български и албански език, събира фолклорни материали, сътрудничи на научни списания в Париж, подготвя преводи на френски език на български и сръбски народни песни. Автор е на много статии и книги, между които и издадената през 1875 г. "Български народни песни". След окончателното си завръщане в Париж преподава български език в училището за живи източни езици и продължава изследванията си с балканска тематика⁵.

За да насърчи изучаването на гръцката история и култура, а и за да утвърди своето влияние в Гърция, Франция открива в Атина специализиран институт и училище за преподаване на френски език. За работа в института са командировани известни археолози и езиковеди, които разширяват обхвата на научните си изследвания и проявяват определен интерес към историческото наследство на останалите балкански народи. Директори на института са последователно проф. Емил Бурньоф (1832—1907) и проф. Албер Дюмон (1842—1884), които имат големи заслуги за развитието на френската балканистика и за популяризирането на балканските народи пред френския читател. Те ръководят археологически разкопки и изследвания върху Европейския изток, но и двамата не познават добре славянските езици и съсредоточават усилията си в изучаването на гръцката античност и средновековието.

Що се отнася до френската славистика, нейното създаване се свързва с дейността и научното творчество на Луи Леже (1843—1923), който през 1885 г. спечелва конкурс за професор и ръководител на катедрата по славянски езици и литератури в Колеж дьо Франс. През 1868 г. той защитава дисертация в Сорбоната върху делото на Кирил и Методий. Става автор на няколко книги за България и за славянските страни⁶. Преподава славянски езици, осъществява различни културни мисии в Източна Европа и на Балканите, публикува много статии, чете лекции по славистика не само във Франция, но и в Швейцария, Белгия и Холандия.

През 1873 г. Луи Леже издава книгата „Le monde slave“, в която доказва, че славяните са естествени съюзници на Франция, и препоръчва на френската дипломатия да съдейства на техните национални аспирации. През есента на 1885 г. той спешно отпечатва книгата си „България“, в която събира някои от най-важните си статии върху българската история и литература. Узнал за провъзгласеното на 18 септември съединение на Княжество България с Източна Румелия, френският славист горещо го одобрява и смело издига глас в негова защита. Под влияние на пловдивските събития и на Сръбско-българската война Луи Леже написва кратък исторически очерк за България, в който проследява най-важните моменти от българската история до 1885 г. „Както всички договори, които не отговарят на реалността на нещата и на стремежите на народите, Берлинският договор се оказва остарял още на другия ден след своето подписване“ — твърди Леже⁷.

В края на XIX в. освен малцината френски слависти към Балканите проявяват интерес и журналисти, общественици и дипломати. Много популярна сред тях става идеята за балканска федерация, която най-успешно би могла да сплоти малките народи в Югоизточна Европа срещу влиянието на Германия и на Австро-Унгария. Тая теза пропагандират в своите изследвания

Адолф Д'Аврил, Е. Енгелхарт и Рене Пинон, които изразяват несъгласие със създателите на Берлинския договор и очертаните граници на балканските княжества. Техните книги се отличават с добросъвестност и компетентност при изясняване на сложните взаимоотношения на балканските народи в ново време⁸.

Съединението на България и последвалата го Сръбско-българска война привличат вниманието не само на заинтересуваните среди и на дипломатията, но и на общественото мнение във Франция, при все че в страната тогава се провеждат избори за Национално събрание. За да изучи събитията на място и за да ги отрази "напълно безпристрастно", както сам обещава, в края на 1885 г. за Балканите заминава Леон Югоне, известен журналист и добре ориентиран автор в проблемите на Турция и на нейните балкански провинции. Всъщност той се опитва да повтори мисията на френския учен Жером-Адолф Бланки, който посещава българските земи след потушаването на Нишкото въстание от 1841 г. и публикува впечатленията си в книгата "Пътуване в България"⁹. Югоне се интересува и от перспективите на френското политическо и културно влияние на Балканите и отразява многобройните си срещи с министри и дипломати в Белград, София и в турската столица в книгата си "При българите"¹⁰.

Сред колоритната фаланга на френски слависти и специалисти по балканските проблеми видно място заема ученикът на Луи Леже Леон Ламуш. По професия той е офицер, но проявява учудващ стремеж и последователност в изучаването на историята на балканските народи в ново време. Ламуш посещава многократно балканските столици, научава български език и чете известно време лекции за Югоизточна Европа в университета в Монпелие. Съвсем млад, той публикува първата си книга по история на България, а впоследствие усърдно превежда от български на френски език и е автор на няколко самостоятелни изследвания по история на Балканите¹¹. Сътрудничи на български и френски списания, интересува се живо от политическия живот в балканските държави преди войните и от споровете им за разрешаването на македонския въпрос¹².

Първата световна война, след която Европа се разделя на победители и победени, променя характера на балканските изследвания във Франция. Голямата война и съпътстващата я национална пропаганда на аспирациите на гърци, сърби, румънци и българи ражда практиката на преводните издания. По време на войната и след нея френските издателства отпечатват трудове върху историята на Балканите, но по правило авторите са от лагера на победителите — гърци, сърби и румънци. Що се отнася до славистичните и балканистичните изследвания, между двете световни войни те се осъществяват предимно от последователите на Луи Леже — Андре Мазон, Жак Ансел, Андре Вайан, Леон Болие и др.

За дълъг период от време след Втората световна война във Франция се появяват сравнително малко проучвания за Балканите и Източна Европа. В един опит за научна равностметка, написан от проф. Жорж Кастелан и публикуван през 1968 г., се констатира намаленият интерес сред френските учени към Югоизточна Европа¹³. Според Кастелан за двадесетгодишния период (1942—1962) от френски автор е написана само “компилативната” история на Балканите от Р. Ристелюбер¹⁴. Другите данни, които авторът изнася в статията си, съвсем не сочат за какъвто и да било интерес към Източна Европа сред научните среди на Франция. За пет години според Кастелан “Revue historique” отпечатва само четири статии за Източна Европа (включително за Полша, Чехия и СССР) и само 7 рецензии от публикуваните в списанието общо 262 рецензии и отзиви.

“Подобна ситуация е трудно да се определи като задоволителна” — констатира проф. Кастелан и апелира да се използват всички възможности за проучване историята на балканските народи. Той настоява пред своите колеги да не се отказват от участие в конгреси и симпозиуми в Източна Европа, да използват богатствата на френските архиви и отправя препоръка към балканистиката да се ориентират млади историци. Проф. Жорж Кастелан търси причините за отстъпление във френската балканистика главно в две направления: активизирането на англо-саксонската и германската историография, от една страна, както и затруднените от различни политически фактори научни контакти след 1945 г., от друга.

Проф. Кастелан препоръчва на френските историци да изучат политическите партии и изборните резултати между двете световни войни, ролята на религията, както и съпротивителното движение в годините на Втората световна война. Той е на мнение, че един чужд историк най-обективно би могъл да представи проблемите, които са станали своеобразно табу за балканските страни — Македония, Трансилвания, Бесарабия. “Ние смятаме — заключава авторът, — че е дошъл моментът да се пристъпи към действие, тъй като никоя област не е по-благоприятна за изучаване, както богатата с увлекателни събития Източна Европа и Балканите”¹⁵.

В статията си проф. Кастелан предлага една амбициозна програма за възраждането на френската балканистика, очертава перспективите на новите интердисциплинарни изследвания и възможностите за сътрудничество с балканските историци. Той е дълбоко убеден, че във Франция има необходимата изворова база и научни традиции, желание за сътрудничество и най-вече талантиливи историци, които да възстановят равнището на френската балканистика от времето на Луи Леже, Рене Пинон и Габриел Аното.

Макар и с по-ограничен кръг от изследвачи, проучванията по славистика и балканистика във Франция продължават успешно и през 70-те и 80-те го-

дини. Заслужават внимание най-вече книгите на Роже Портал, специалист по история и цивилизация на Русия. През 1965 г. той отпечатва обемист труд, в който представя обща история на славяните и техните цивилизации от VIII в. до най-ново време¹⁶. Въпреки общия произход, близостта на езиците и съвместните усилия срещу утвърждаването на германизма и османските турци, славянските страни имат и съществени различия, които авторът детайлно проследява в своя труд. През същата година излизат още две книги, посветени на Балканите и на Източна Европа, а няколко години по-късно и изследването на Жан Видалан¹⁷.

Политическите и стопанските промени в Централна и Източна Европа, осъществени от 1989 г. насетне, насърчиха по своеобразен начин автори и издатели във Франция. Наред с многобройните материали в печата, по телевизията и радиото, големите френски издателства отново предлагат на читателите си компетентно четиво за променящите се източноевропейски и балкански страни. Вече са отпечатани няколко труда на специалисти по балканска история — Анри Богдан, Жорж Кастелан и Жан Нузий, чиито концепции и основни изводи ще се опитам накратко да представя¹⁸.

* * *

Анри Богдан е възпитаник на Института за източни езици в Париж, автор на много изследвания по история на Унгария и на страните от Източна Европа. През 1982 г. обобщава своите конкретни проучвания в обемист том, озаглавен “От Варшава до София. История на страните от Източна Европа”, който излиза и на английски език в САЩ. През 1990 г. е отпечатан нов труд на Анри Богдан, в който е синтезирано историческото развитие на осем държави от Централна и Югоизточна Европа с население 140 млн. души, говорещи 12 езика, ползващи 2 азбуки и изповядващи 6 религии.

Книгата започва с представяне на географските особености, раждаемостта, климата и съотношението на градското и селското население в осемте страни през 80-те години до началото на промените. В уводните параграфи авторът коментира различията в икономическото развитие на бившите социалистически страни, които условно разделя в три групи. Анри Богдан определя бившите ГДР и Чехословакия като най-индустриални държави, с продуктивно селско стопанство и ефективна използваемост на машините, докато Албания, България и Югославия обособява в последната група, отличаваща се с “традиционно аграрен характер” на икономиката¹⁹.

Същинската част на изложението започва с праисторията на Балканите и на страните от Дунавския басейн, както и с най-общ преглед на резултатите от елинизирването и романизирането на Югоизточна Европа. “В началото на II в. — пише Анри Богдан — контрастът между останалата свободна

зона от Източна Европа и тази, която е подчинена на Рим, е поразителен. В първата са номадските племена, неорганизирани и разделени германци между Рейн и Елба, славяните между горното течение на Одер и Днестър, балти по едноименното крайбрежие. Във втората има добре управлявани територии с цфтящи градове, чието създаване бе осъществено от Рим с военна и цивилизаторска мисия. В тези градове живеят римските офицери и местният елит, който е повече или по-малко романизиран”²⁰.

Авторът проследява първата (II — IV в.) и втората (VI — VII в.) вълна на големите нашествия срещу Южна Европа и констатира, че Източната римска империя се противопоставя по-успешно на многобройните нападения и нанася голямо поражение на аварите през 626 г. Тъкмо това събитие “позволява на славяните да влязат в историята”. Съвсем накратко Анри Богдан разглежда дейността на Кирил и Методий в общите усилия на Византия да спечели влияние сред южните славяни чрез налагане на християнството. Но тук авторът допуска неточност, сочейки, че Охридската архиепископия е създадена от Кирил и Методий, които я утвърждават като “център на гръцко-славянската култура” (с. 47).

Историята на народите, установили се в Централна и Югоизточна Европа, авторът разглежда в два аспекта — зона на германско и зона на византийско влияние. Той проследява конфликтите на българите с Византия при Борис, Симеон, Петър и Самуил, когото изрично определя като български владетел (с. 54). В отделен параграф Анри Богдан описва основаването на сръбската държава и дейността на Асеневци в България до началото на татарските нашествия. “Ако сърбите и в една по-малка степен българите — пише той в заключение — съумяват да стигнат до една степен на независимост по отношение на Византия, то е в резултат на отслабването на империята. Но тяхното положение остава много несигурно едновременно поради крехкостта на техните структури и поради появата в Мала Азия на една нова опасност с установяването на турците” (с. 63).

Авторът определя периода XIV—XVI в. в Югоизточна Европа като “време на разриви”. Според него напредването на турците по р. Дунав хронологически съвпада с разрушаването на християнското единство в Централна Европа, предизвикано от появата на Реформацията и протестантството. Като добър познавач на историческата съдба на Балканите Анри Богдан проявява завидно умение да представя събитията в този район в непосредствена връзка с общоевропейските процеси — в случая с Реформацията и с идеите на Ян Хус.

Съдбата на България след XIV в. авторът определя като “неблагоприятна” (с. 98). Изброявайки причините, довели до турското господство над сърби и българи, той напомня за трайната обвързаност на православната църква

с Византия, която не позволява на славянските народи на Балканите да се обособят в независими държави, които да организират ефикасно своята защита срещу турците. “Това господство — пише Анри Богдан — бе изключително политическо, то не се осъществяваше навсякъде по един и същ начин и с еднаква строгост. Някои балкански народи получават статут на носителна автономия — албанци и румънци, докато останалите са подложени на много стриктно подчинение”.

Във втората част на своя труд Анри Богдан представя националноосвободителните борби на балканските народи и политическите аспирации на народите в Източна Европа. Затова той озаглавява тази част “Събуждането на народите” (с. 119 и сл.), като разглежда и тенденциите в политиката на заинтересуваните велики сили. Авторът разказва и за един малко известен проект за подялба на Балканите между Австрия и Русия през 1781 г., замислен от Йосиф II и Екатерина II, който остава нереализиран. Виенският конгрес практически не променя с нищо съдбата на балканските народи, макар че в началото на XIX в. те вече са осъзнали своя произход, “открили” са своя език, култура и национална идентичност.

Според Анри Богдан през първата половина на XIX в. великите сили са раздвоени между руската идея за разчленяване на Османската империя и английската политика на поддържане на статуквото. “Но всички те знаеха за съществуването в Турция на потиснати християнски нации, които аспираха да се освободят от турската власт, но европейските правителства имаха предвид защитата най-напред на своите собствени интереси” (с. 160). Авторът проследява въстанията в Сърбия, Гърция и Румъния, както и активизирането на славянския елемент в Австрийската империя.

В труда са анализирани и началните години от управлението на австрийския император Франц Йосиф (1848—1916), когато той се увлича от идеята да създаде авторитарен режим с привилегировано положение на католическата църква. Католическите свещеници монополизируют образованието и подпомагат всестранно усилията на Виена да германизира подчинените националности в мозаечната империя чрез налагане на общ език — немския. Анри Богдан пише и за реформите на Франц Йосиф след 1860 г., целящи либерализирането на политическите институции и възстановяването на конституцията, довели и до създаването на дуалистичната форма на управление през 1867 г.

Интерес за читателя представлява параграфът от историята на Анри Богдан, в който той обобщава оценките на френските историци за политическата структура на Австро-Унгария. Още в края на XIX в. някои университетски професори като Ернест Дьони и Ернест Лавис, леви политици като Гамбета и Клемансо, както и водачите на антиклерикалното движение във

Франция, представят империята като консервативна, с реално съществуващо потисничество. В периода между двете световни войни френските автори формулират още по-строга присъда за политическите структури в победената Австро-Унгария, която намира място във френските учебници по история, и според Анри Богдан изграждат “една опростена и карикатурна представа” за Хабсбургската империя.

Анри Богдан не скрива своите пристрастия към политическия експеримент с дуализма в империята, породени очевидно от унгарския му произход. Той изразява безпокойство, че подобни тези са популяризирани и в съвременните учебници по история във Франция въпреки нюансираните оценки на най-известните френски специалисти за историческото развитие на Австро-Унгария. Авторът се позовава на проф. Дроз, който пише: “За голямо учудване на известен брой политици един автентичен австрийски патриотизъм се прояви във всички слоеве на населението и във всички нации на империята: славяните изпълняваха своя военен дълг така, както германците и унгарците” (с. 173)²¹.

Проф. Дроз е авторитетен учен и изявен специалист по нова история на Европа, което е основание да се приеме за достоверно неговото твърдение. Но по време на война съвсем не е лесно да се проявяват националните амбиции и пристрастия поради суровостта на военните закони. Нима елзасците по време на Втората световна война с желание заминаваха за източния фронт, където им бе наложено да се бият със съюзника на Франция — Русия? Но принудени от мобилизационните заповеди на Берлин, те постъпваха в германските армии и воюваха наравно с немците.

Анри Богдан обособява един параграф, озаглавен “Етническата реалност в Австро-Унгария”, в който дава за пример населението на Виена. Според преброяването от 1910 г. то достига около 2 млн., от които 15% са славяни, предимно чехи и поляци, 200 хиляди са евреи, дошли от Русия и Румъния, а останалите са немци, унгарци и румънци. Авторът твърди, че мнозинството от населението на Австро-Унгария са славяните—45 %, докато немците са 24 %, а унгарците—20 % (с. 179), но католическата религия остава важен фактор за сплотяване на националностите в империята. Анри Богдан напомня за практикуваната от поданиците на Франц Йосиф честа смяна на националността поради смесени бракове и други причини, сочейки за пример известния композитор Франц Лехар²².

Последният параграф от втората част на труда на Анри Богдан е посветен на Първата световна война. Съобщавайки за убийството в Сараево, послужило като формален повод за началото на големия военен конфликт, авторът косвено обвинява и Русия, която се бои от австрийското влияние на Балканите и насърчава сръбската пропаганда. Дори за превръщането на

войната от локална в европейска той е склонен да обвини отново Русия и нейната дипломатия. Победата на държавите от Антантата е представена като триумф на принципа на националностите над принципа на легитимността.

Авторът изрично посочва, че мирните преговори между победители и победени след Първата световна война бяха наложени базапелационно, а не бяха дискутирани. Това довежда до “една истинска балканизация” на Централна и Източна Европа, до ограничаване на правата и потискане на националните малцинства и отдалечаване от идеала на американския президент Уилсън. Най-облагодетелствувани се оказват Румъния, Чехословакия и Югославия, но “лидерите на тези държави много бързо си дават сметка, че с предоставянето на такъв голям брой национални малцинства великите сили са им направили един отровен подарък” (с. 323).

Посочвайки методите на победителите след войната по отношение на националните малцинства, Анри Богдан дава за пример българското население по брега на Егейско море, което бе групово експулсирано. “Оттогава — пише той — няма повече българско малцинство в Гърция, но 300 хиляди българи тотално бяха асимилирани или изселени в една съсипана от войната България”. Най-често произволно експулсират елита — адвокати, учители, журналисти, свещеници, за да се лиши малцинството от своите естествени водачи. Парадоксално е, че се създава обстановка, от която се възползува Хитлер, за да се представи като защитник на правата на националните малцинства, обособени на територията на победителите (с. 328).

Коментирайки договорите, с които приключи Първата световна война, авторът констатира и още един парадокс — победените съюзници на Германия пострадаха много повече от нея, загубвайки територии и население. Ето защо веднага след подписването на договорите победените се втурнаха да търсят тяхната ревизия. Като пример за неразумно облагодетелствуване Анри Богдан сочи Румъния, чиято територия от 130 хиляди кв. км през 1913 г. се увеличава на 295 хиляди кв. км през 1920 г., а населението ѝ нараства от 7 млн. на 15,5 млн. Към Румъния са присъединени: Бесарабия, откъсната от Русия, Южна Добруджа — от България, Буковина, Трансилвания и Банат — от Австро-Унгария. В състава на Чехословакия след 1919 г. 40 % от населението не са нито чехи, нито словаци (с. 260).

По повод смъртта на Александър Стамболийски авторът е на мнение, че в България “нравите от епохата на турското господство все още не са се променили”. Анри Богдан очертава и ролята на балканските държави в международните отношения между двете световни войни, както и нарастващото влияние в тях на двете страни с фашистско управление — Германия и Италия. Поведението на България след 1939 г. той представя съвсем обек-

тивно и сочи, че страната живее в условията на “диктатура на царя” с намерение да съхрани възможно по-дълго своя неутралитет.

Цялата четвърта част на труда е посветена на периода след 1945 г. и на промените, които засягат Балканите и дунавските страни. Авторът е озаглавил тази част от своя обемист труд “Под сянката на Москва”. В нея проследява влиянието на сталинизма и на съветския политически модел. Анри Богдан представя особеностите в политическата структура и икономиката на разглежданите от него осем държави, спецификата на националните им проблеми и на социалното им законодателство. Най-голямо внимание отделя на новите горещи точки в Югоизточна Европа — Полша, Югославия и Румъния, на опозицията срещу личната диктатура на партийни лидери и на непоследователните усилия на управляващите комунистически партии за спасяването на социалистическия модел на управление и ръководене на стопанството.

В съвсем краткото заключение Анри Богдан споделя трите констатации, до които е достигнал след изучаването на многовековната история на народите в Източна Европа. На първо място той поставя разделянето, което се очертава между балканските страни, изповядващи православна религия, и останалите източноевропейски държави, свързани с католицизма. Тази “дялба” съответствува на влиянието, осъществявано, от една страна, от Османската империя върху Албания, България, Румъния, част от Югославия, както и на политико-културната роля на Хабсбургите в Чехия, Словакия, Полша, Унгария и западните провинции на бивша Югославия. “Това разделяне — пише авторът — се наблюдава днес и в политическото поведение на народите по отношение на настъпващите промени” (с. 607).

Религията остава важен фактор в общественото развитие на европейските народи — е втората констатация на Анри Богдан. Той е убеден, че в Източна Европа и в балканските страни тя има определена заслуга за съхраняването на националната идентичност в периодите, когато тя е била реално застрашена. “При отсъствието на легитимна политическа власт навсякъде църквата се намираше начело на борбите за свобода” — пише авторът.

Третият формулиран извод, е, че интеграцията на източноевропейските страни в една политико-военна система, доминирана от Москва, не успя да преодолее тяхното съперничество и предишен антагонизъм. Съхранявайки своите култури и традиции, тези държави се изправиха отново пред познатите проблеми на националните малцинства, което затруднява отношенията между Румъния и Унгария, активизира хървати и словенци за излизане от федерацията, поставяйки нови въпроси пред международната общественост.

Поради сложния и деликатен характер на политическите отношения на

Балканите и в Източна Европа авторът не си позволява съвети, нито пък никакви внушения. Той оценява процесите обективно, с единственото желание да покаже на читателите тази “друга Европа” с нейните жители и богато историческо минало. По собствените му признания неговият труд е предназначен за западния читател, чиито представи за балканската история не са съвсем конкретни и който проявява най-вече интерес към бъдещата еволюция на източноевропейските народи. В този смисъл книгата на Анри Богдан запълва успешно една празнина на книжния пазар във Франция, а с компетентното и увлекателно представяне на историческата съдба на Източна Европа ще удовлетвори любознателността на френския читател.

През 1991 г. във Франция бе отпечатан трудът на Жорж Кастелан, посветен на новата история на Балканите. Авторът не е непознат за специалисти по балканска история у нас и в Европа*. В предговора на книгата той подчертава, че това е труд, който подготвя повече от 25 години. Проф. Кастелан чете лекции по балканска история, проучвал е не само френските архиви, но и документацията във всички балкански страни, написал е десетки конкретни изследвания, многократно е посещавал Балканите с участия в различни конгреси и други научни прояви²³.

Трудът съдържа 17 глави, предговор и заключение, като в изложението е използван хронологическият принцип при представяне на основните събития и личности. Авторът започва с османските нашествия на Балканите през XIV в. и с установяването на турското господство в Югоизточна Европа. В книгата са поместени осем карти — на релефа, на религиозните общности, на политическите граници след големите войни (с. 18, 77, 86, 196 и др.). Проф. Кастелан познава добре спорните проблеми между балканските държави и ги представя добронамерено и обективно, от позициите на неутрален изследвач, който е изучил основните концепции на балканските историографии.

Жорж Кастелан оспорва тезата за “турската окупация” на Балканите, тъй като в неговите представи окупацията е нещо временно, а турците остават няколко века в този район на Европа. Той смята, че е по-правилно да се приеме терминът “турско господство”, обозначавайки така периода, през който се стига до турцизиране на балканските градове, до смесване на култури и до формиране на един нов менталитет у населението на Балканите. Авторът твърди, че мюсюлманското население се увеличава от XVII в. насетне предимно в Албания, Македония и в българските земи (с. 25).

Кастелан формулира оригинални и точни заглавия на отделните глави в труда, с което ориентира читателя в сложните превратности на балканската

*Вж. рецензията на Кузманова, А. Жорж Кастелан. История на Балканите (XIV-XX в.). Париж, Файар, 1991. — Епохи, 1993, № 2, с. 103-106 (бел на ред.)

история. В главата “Величието и падението на славянските държави на Балканите” той обяснява причините за загубването на независимостта на България и Сърбия, а в глава VII, озаглавена “Рибата се вмиришава от главата (1566—1683)”, представя дълбоката вътрешна криза в Османската империя и началото на външнополитическите ѝ неуспехи. Авторът подчертава, че това е криза на системата, която от времето на Орхан “е функционирала като военна и религиозна организация, ръководена от султана”.

В труда е отделено внимание на статута, ролята и влиянието на православната църква сред покорените балкански народи. Кастелан пише, че се осъществява елинизация на църквата, поради което повечето от чуждите пътешественици определят като гърци всички православни и създават обективно една “двусмислица, която отравя Балканите и до наши дни”. “В действителност — твърди авторът — в тази църква, която може да бъде наречена фанариотска, само йерархията беше гръцка, а свещениците са от различни националности в зависимост от районите” (с. 260). Според проф. Кастелан през този период православната църква остава “фундаментално консервативна” поради своята структура, теология и осъждането на реформаторските движения в Западна Европа.

Представяйки националноосвободителните движения на Балканите, Жорж Кастелан се спира на националните програми на гърци и сърби, както и на амбициите на техните лидери за приобщаване на възможно по-големи области от Европейска Турция. Но вътрешните финансови и военни възможности на двете балкански държавици се оказват съвсем недостатъчни, за да осъществят проектите на националните си пропаганди. Ето как проф. Кастелан представя Гърция след втората източна криза (1853—1856): “След три десетилетия независимост гръцката държава оставаше все още много слаба, разкъсвана от политически борби, обхваната от жестоки финансови затруднения, бедна малка страна, богата единствено със своето стратегическо положение в Средиземно море” (с. 296).

Що се отнася до “Начертанието” на Гарашанин, авторът го представя като полска идея на съмишлениците на княз Чарториски, които не желаят Балканите да останат руска зона на влияние и агитират в полза на Франция. “Така историческият романтизъм — пише Кастелан, — комбиниран с якобинство, снабди Сърбия с програма във външната политика до 1914 г.” Напомня се и за плана на Гарашанин за общо въстание на сърби и българи през 1849 г., който остава неосъществен.

Според Кастелан в средата на XIX в. на Балканите е все още жива перспективата от миналото столетие за освобождаване на християнските народи под егидата на Русия, която еволюира от системата на Свещения съюз към панславизма. В националните движения на полуострова се смесват западни модели и балкански традиции, а Мацини и Гарибалди стават идоли

на една генерация балкански политици. Под тяхно влияние сръбските водачи преминават от панславизъм към сърбизъм (с. 306).

Началото на третата източна криза авторът свързва с въстанието в Босна и Херцеговина през 1875 г., които още в средата на XV в. са обособени като пашалък с център Сараево. Неговите жители, които са най-бедни и най-експлоатирани на територията на Европейска Турция, в момента на бунта са около 2 млн., 33 % от които са мюсюлмани. Проф. Кастелан проследява усилията на великите сили да наложат на Високата порта провеждането на реформи в Империята, пропаднали поради липсата на единство сред европейските кабинети. “Докато Русия на Александър II бе глашатая на един панславизъм, който настояваше за освобождаването на всички балкански славяни — пише авторът, — Англия на Дизраели остана вярна на политиката на съхраняване на Империята”.

Жорж Кастелан твърди, че Берлинският договор е наложил “едно значително отстъпление” на Турция на Балканите, което окуражава претенциите на балканските кабинети. Тук бих искал да оспоря твърдението на автора, че на Берлинския конгрес пратениците на великите сили се ръководят от “добруването на християнските народи” (с. 323). Струва ми се, че коментарът на проф. Жорж Кастелан за подписания в Берлин през лятото на 1878 г. договор е съвсем недостатъчен, ако се има предвид неговата роля за бъдещето на мира в Европа. Известно е, че в германската столица пратениците на великите сили най-малко се съобразяваха с интересите на балканските народи и с техните политически, етнически и езикови граници²⁴.

Най-типичен пример за подобна констатация е австрийската политика по отношение на Босна, провеждана със завидна последователност от министър Бенжамин Калай в продължение на 21 години. Опасявайки се от православието и от сръбското правителство, той утвърждава в Босна местен елит, който фаворизира католицизма. Калай се опитва да създаде специфична “босненска” националност и да заличи у местните жители всякакъв спомен за техните исторически корени. Мюсюлманите остават с “проблематична” националност, а според Жорж Кастелан експериментът на Калай е “една игра, която ще доведе до световна катастрофа”.

След 1878 г. в балканския политически речник се появява и терминът “славянски гърци”, чиято национална идентичност Атина не може да обясни задоволително (с. 352). Жорж Кастелан публикува българска, гръцка и сръбска статистика за населението в Македония до началото на Балканските войни, както и становищата на географите Киперт и Стейнфорд. Според автора до 1875 г. сръбският кабинет е погълнат от идеята за приобщаване на Босна и Херцеговина като първи етап на “Начертанието”, а едва след това насочва своята пропаганда на юг, към Скопие и Косово (с. 327, 353).

Проф. Кастелан не оставя без внимание и двете нови явления в обществения живот на балканските държави в края на XIX в. и началото на XX в. — социализма и аграризма. Въпреки значителните икономически промени и опитите за приобщаване към модерното европейско стопанство, балканските страни остават с преобладаващ аграрен характер на икономиката и с висок процент на селско население—80 % в България и в Сърбия, 75 % в Румъния, 60 % в Гърция. При това само около 50 % от населението в последните три държави е грамотно (с. 345).

Балканските войни са разгледани в специална глава и неговото заключение е, че те са гибелни за държавите на полуострова, тъй като драматично ги разединяват и противопоставят. "Посещението на което и да е гробище — пише той — в село на Сърбия, Гърция, България или Албания позволява чрез надписите на войнишките гробове да се види последователността на събитията". Авторът точно изяснява причините за Междусъюзническата война и споразумението на Сърбия и Гърция да не преговарят отделно с България, като фиксират границата по р. Вардар, а при отказ от страна на българското правителство да приеме тези условия те предвиждат съвместна военна акция срещу София. Кастелан отчита и приноса на всяка от съюзническите за победата над Турция с констатацията, че "българската кампания бе най-брилянтната" (с. 373).

Жорж Кастелан си дава сметка, че победените в Първата световна война бяха съдени прекалено строго. "Версайският диктат бе един компромис — твърди той — между национализма на победителите и политическите и икономическите интереси на великите сили-победителки, чието право идва от традициите на XIX в." Всъщност единствена България от малките балкански държави се нарежда в лагера на недоволните от новия политически ред в Европа (с. 406).

За пристрастията, проявени от съюзените в Антантата държави, авторът пише и при представянето на обществено-икономическото развитие на балканските страни между двете световни войни. В границите на Румъния попадат унгарци, германци, украинци, българи и сърби, които достигат до 30% от 15-те милиона население на страната. Според проф. Кастелан кралството на сърби, хървати и словенци е "по-скоро една програма, отколкото една реалност", тъй като в него попадат повече от 2 млн. чужденци. Всъщност в Югославия се създава само една "демократична фасада", която да прикрива кралската диктатура и разпускането на парламента. "Двайсет години след обединението — констатира Кастелан — Югославия не беше станала общ дом на южните славяни" и се отличава с националистически настроени селяни и неграмотност, която е твърде показателна — от 40 % до 70 % в Македония (с. 416).

В такъв обобщаващ труд, какъвто е трудът на проф. Кастелан, е невъзможно да се представят изчерпателно всички проблеми на изпълненото с превратности минало на балканските народи. Авторът пише компетентно и обективно, без да приема ролята на арбитър в деликатните и заплетени и до сега междубалкански отношения. По такъв начин той представя на френския читател възможността да научи повече за историята на Балканите и за ролята им в цялостното развитие на Европа.

Жан Нузий е третият френски историк на Югоизточна Европа и Балканите, чиято последна книга бих искал да представя. Той е възпитаник на престижното военно училище "Сен Сир" в Париж и офицер от френската армия, който служи последователно в Алжир, Виетнам и Германия. През 1979 г. защитава докторска дисертация, която преди няколко години отпечата като самостоятелен труд, озаглавен "История на границите. Австрия и Османската империя". Разработва проблеми на военно-политическата история и има няколко публикации в български списания²⁵.

"Никоя граница — пише във въведението на книгата си Жан Нузий — не може да се разглежда като окончателна въпреки договорите, които я гарантират"²⁶. Авторът си поставя за цел да проучи военните граници на Австрийската империя през XVIII в. "Сега забравени — пише той, — австрийските военни граници са покривали в продължение на три века и половина (от 1522 до 1881 г.) южните и източните провинции на Хабсбургската държава срещу турските нашествия".

Според Нузий първата военна граница на Австрия възниква в резултат от молбата на хърватския бан Петър Бориславич до архидук Фердинанд да защити неговите владения между Адриатическо море и р. Драва. Така владенията на Хабсбургите се отделят от територията на Османската империя чрез една зона, в която селата са разорени, а жителите са принудени да избягат на север. Обезлюдяването на границата между двете империи се дължи едновременно на турските жестокости и на тактиката на изгорената земя, която европейците практикуват срещу турските нападения.

Много бегълци, идващи от заетите от турците балкански земи, се възползват от покровителството на австрийските гарнизони по границата. Привикнали с военните условия и опасности, те се съюзяват с австрийците срещу турците. Нузий определя, че за пръв път сръбски бежанци се появяват по военните граници през 1538 г. и Фердинанд I ги освобождава от данъци за срок от 20 години, предоставяйки им още редица привилегии (с. 66). Организацията на военните граници окончателно се изгражда след мирния договор от 1606 г., когато султанът приема за пръв път да преговаря с Хабсбургите като "равен с равен".

По такъв начин през първата половина на XVII в. Австрия получава нуж-

ния отбих, за да стабилизира силите си срещу Османската империя. Военните граници в Хърватско и в Унгария са устроени така, че да спрат напредването на турската армия и практически да блокират опитите на султаните да нахлуят в Австрия и в Северна Италия от 1538 до 1683 г. И тъй като по това време австрийското правителство има сериозни финансови затруднения, Виена използва ловко обществените институции на южните славяни, за да осигури ефикасна и евтина защита на своите владения. Нузий обяснява ролята на задругата, която получава развитие през XVII — XIX в. и се превръща в най-малкото военно обединение (с. 78).

Авторът твърди, че до Карловицкия мир през 1699 г. установените в Унгария сърби са само временни жители, поставени под сюзеренитета на императора. През май 1702 г. военният съвет във Виена освобождава сърбите от унгарската администрация, гарантира им свободното изповядване на православната религия и подготвя признаването на задругата като основен елемент от организацията на военните граници. Описвайки ефективата на защитниците на австрийските военни граници по р. Тиса, Жан Нузий съобщава за увеличаването им с “включването на българската милиция”, предимно конници (с. 106). Посочва сведения, според които българите са 300 пехотинци и 225 конници (с. 117).

Жан Нузий констатира, че морските сили в Европа се опасяват от възможността за значително проникване на Хабсбургите в Европейския югоизток и затова не насърчават опитите на Австрия да освободи Сърбия и да заеме двете ключови за турците крепости — Видин и Ниш. На свой ред Русия също не е склонна да приеме създаването на силна империя в Централна Европа, която да граничи от р. Рейн до Черно море и да има амбиции за разширяване на югоизток за сметка на Османската империя.

Според автора Пожаревацкият мир “е събитието, което утвърждава Австрия като голяма европейска сила и бележи обезличаването на Венеция”. Нузий отчита като грешка отслабването на Венеция от Виена, тъй като морската република би могла да я улесни в завладяването на Босна и да попречи на турците в Адриатическо море (с. 124). Но от 1718 г. започва едно ново съперничество на Балканите — между Русия и Австрия, което поставя началото на източния въпрос.

В труда на Жан Нузий е проследена дейността на установените по австро-турската граница сърби, които поддържат “чардаците”, търсят разбойници и контрабандисти, грижат се за сигурността на пътя за Белград и обработват поверения им терен. Интерес представляват и усилията на Виена да разшири влиянието на католическата църква сред сърбите като един от методите за налагането на германизма в новопридобитите земи. Разглеждайки статута на сръбския патриарх, авторът обяснява защо католицизмът има съвсем скромни успехи в Сърбия. “Необходимостта да се използват

сърбите за отбрана на австрийските граници принуждава императора да им предостави свобода при упражняване на религията, от която дори не се ползват неговите поданици” (с. 204).

Така че през XVIII в. според автора православната църква “ще бъде двигателят на сръбския национализъм и култура”. Той съобщава и за настаненията в Банат от XIV в. българи, за българските названия на селища и за адаптирането на българската колония, но очевидно неговите сведения за тях от архивите са ограничени. Разглеждайки етническият състав на населението по военните граници на Австрия, Жан Нузий констатира, че кабинетът във Виена не си позволява конфликт със сърбите, от които има голяма нужда, за да отбранява своите владения срещу турците и да неутрализира чрез тях аспирациите за независимост на унгарците (с. 204).

Проследява се и австрийската интервенция във Влашко, улеснена от авторитарното управление на фанариота Николае Маврокордато, както и политическите искания на влашките първенци, събрани в Търговище през юни 1718 г., за покровителство от австрийския император. Но принц Евгени Савойски не търси възможности за превръщане на власите в селяни-войници, каквито са сърбите по военната граница, тъй като защитата на Западна Влахия се обезпечава от установените в нея австрийски войски. Авторът нарича Евгени Савойски “създател на балканската политика на Австрия” заради уменията му да задържи южната граница на империята на 800 км от Виена (с. 254).

Изследването на Жан Нузий завършва с представяне на промените във военните граници на Австрия след Белградския мир от 1739 г. С отслабването на турската опасност за Централна Европа постепенно започва и разтурването на австрийските военни граници, което приключва окончателно през 1881 г. с определянето на една модерна граница между Австро-Унгария и държавите, обособили се след разпадането на Европейска Турция. Авторът използва документи от френските и австрийските дипломатически и военни архиви, проучвания на военни специалисти и обобщаващи трудове на турски, румънски и унгарски историци.

Жан Нузий показва умение да представи компетентно не само чисто военните проблеми, но и разностранните социални и религиозни проблеми на граничното население²⁷. Той обяснява опитите да бъде ограничена чумната епидемия с практикуването на карантина и изолирането на болните, както и сложните отношения между Виена и граничното християнско население, на религиозна основа. В книгата са поместени и няколко карти, които свидетелствуват за промените във военните граници през трите века на съществуването им. Въпреки различните данни, статистики и военни термини тру-

дът на Жан Нузий представлява сериозно историческо изследване и интересно четиво.

* * *

Приключвайки представянето на трите книги от френски автори, изпитвам известно безпокойство, че не съм съумял да открия всички техни достойнства и постижения. Това, което специално бих искал да подчертая обаче, е, че в духа на добрите традиции на френската балканистика тримата историци са пристъпили към написването на своите изследвания с чувство на отговорност, с добросъвестност и компетентност. Трудовете на Анри Богдан, Жорж Кастелан и Жан Нузий вече бяха високо оценени и от специалистите, и от широк кръг читатели във Франция, които ги посрещнаха с интерес. Убеден съм, че заслужават вниманието и на читателите на Балканите, чиято историческа съдба през вековете представят.

БЕЛЕЖКИ

¹ Цветкова, Б. Френски пътеписи за Балканите. XV — XVIII в. С., 1975; Доросиев, Л. Французски учени, писатели, публицисти и политици за българския народ. — В: Сборник в чест и в памет на Луи Леже. С., 1925, с. 109—138.

² Генчев, Н. Франция и българското духовно Възраждане. С., 1979.

³ Kolev, N. Auguste Dozon et les études balkaniques en France. — Etudes balkaniques, 1982, № 4, p. 102.

⁴ ЦДИА, фонд 388, оп. 1, а. е. 1, Биография на Огюст Дозон; Вж. и: Дамянов, С.. Франция и българската национална революция. С., 1968.

⁵ Колев, Н. Българистиката във Франция. — Литературна мисъл, 1982, № 10, с. 99 и сл.; Kolev, N. Op. cit., p. 103—123.

⁶ Leger, L. Cyrille et Méthode. Etude historique sur la conversion des Slaves au christianisme. Paris, 1868; Le monde slave. Paris, 1873; La Save, le Danube et le Balkan. Voyage chez les Slaves méridonaux. Paris, 1884; La Bulgarie. Paris, 1885.

⁷ Leger, L. La Bulgarie..., Paris, 1885, p. VI.

⁸ Avril, A. La Bulgarie Chretienne. Paris, 1863; Saint Cyrille et saint Méthode. Paris, 1884; Negociations relatives au Traité de Berlin. Paris, 1886; Les Bulgares. Paris, 1894; Engelhard, E. La Turquie et le Tanzimat, t. I et t. II. Paris, 1882; La confédération balkanique. — Revue d'histoire diplomatique, 1892; Pinon, R. L'Europe et L'Empire Ottoman. Paris, 1917.

⁹ Blanqui, J.-A. Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841. Paris, 1843.

¹⁰ Hugonnet, L. Chez les Bulgares. Paris, 1888.

¹¹ Lamouche, L. La Bulgarie dans le passé et le present. Paris, 1892; La peninsule balkanique, 1899; Une solution de la Question Macédonienne. Paris, 1904; La Bulgarie. Paris, 1923.

¹² Творчеството на Леон Ламуш се пуждае от обективна и цялостна оценка, която за съжаление все още не е направена у нас. Вж. за него у: Колев, Н. Българистиката във Франция, с. 103—105.

¹³ Castellan, G. Comment développer les recherches françaises sur l'histoire de l'Europe orientale.

Probleme de methode. — Revue d'histoire moderne et contemporaine, t. XV, avril juin 1968, p. 362-376.

¹⁴ **Ristelhueber, R.** Histoire des peuples Balkaniques. Paris, 1950.

¹⁵ **Castellan, G.** Op. cit., p. 376.

¹⁶ **Portal, R.** Les Slaves. Peuples et nations. Paris, 1965.

¹⁷ **Les Balkans** (coll. Life). Paris, 1965; L'Europe de l'Est. Paris, 1965. **Vidalenc, J.** L'Europe danubienne et balkanique 1867-1970. Paris, 1973.

¹⁸ **Bogdan, H.** Histoire des pays de l'est. Des origines à nos Jours. Paris, 1990; **G. Castellan.** Histoire des Balkans XIV-XX siècle. Paris, 1991; **J. Nouzille.** Histoire de frontières. L'Autriche et l'Empire ottoman. Paris, 1991.

¹⁹ **Bogdan, A.** Histoire des pays de l'Est, p. 29-31.

²⁰ Ibid., p. 39-40.

²¹ **Droz, J.** L'Europe centrale. Evolution historique de l'idée de "Mittel Europa". Paris, 1990.

²² Семейство Лехар има словашки произход с предшественици чехи. Бащата на Лехар се установява в Унгария и се оженя за германка. Братът на композитора също приема унгарско поданство, но и двамата се установяват във Виена.

²³ **Castellan, G.** La dernière phase de la crise orientale et l'hellénisme (1878-1881), Les Balkans et la Grèce au lendemain du traité de Berlin. Athènes, 1983, p. 112-124; Peuples et nations des Balkans à la veille du Congrès de Berlin. — Revue d'histoire moderne et contemporaine, 1980.

²⁴ Достатъчно е да се припомнят отрицателните оценки за Берлинския договор на известните френски дипломати и публицисти от края на XIX в. Габриел Аното, Шарл Муи, Рене Пинон, Луи Леже, Леон Ламун, които ще представим в друга публикация.

²⁵ **Нузий, Ж.** Корените на югославската криза. — Епохи, 1993, № 2, с. 33-56; Балканската война през погледа на френски наблюдатели. — Военноисторически сборник, 1994, № 2, с. 35-52; **Nouzille, J.** La bataille de Tchataldja et la Première guerre balkanique vue par la France. — Bulgarian Historical Review, 1990, № 1, p. 52-61.

²⁶ **Nouzille, J.** Histoire de frontières. L'Autriche et l'Empire Ottoman, p. 11.

²⁷ **Nouzille, J.** Les confins militaires, les Serbes et leurs privilèges religieux. — Études danubiennes, t. II, N 2, 1986, p. 138-153. Жан Нузий е автор и на нов труд — La Transylvanie. Strasbourg, 1993.